

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:341.34-054.74(47+57:4-13:4-191.2)"1944/1945"

© **Dariusz WĘGRZYN**

PhD, historian, an employee of the History Research Office of Institute of National Remembrance in Katowice, Poland, Józefowska str., 102, 40-145, Katowice, Poland (dariusz.wegrzyn@ipn.gov.pl)

© **Даріуш ВЕНГЖИН**

доктор гуманітарних наук, дослідник Бюро історичних досліджень Інституту національної пам'яті (філія в Катовіцах), вул. Юзефовська, 102, 40-145, Катовіце, Польща (dariusz.wegrzyn@ipn.gov.pl)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8545-0566>

Бібліографічний опис статті: *Wegrzyn D.* (2021). "Zhyvi reparatsii". Mobilizatsiia, areshty ta internuvannia meshkantsiv Pivdennoi ta Tsentralnoi Yevropy ta yikh deportatsiia do SRSR u 1944-1945 rr.: spetsyfika, ekonomichnyi sens, superechnosti [«Living reparations». Mobilisation, Arrests and Internment of Residents of the Southern and Central Europe and Their Deportation to the USSR during 1944-1945: Specifics, Economic Meaning, Contradictions]. *Svit Clio* [Clio World], 1(2), 48-57. [in Ukrainian].

«ЖИВІ РЕПАРАЦІЇ». МОБІЛІЗАЦІЯ, АРЕШТИ ТА ІНТЕРНУВАННЯ МЕШКАНЦІВ ПІВДЕННОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇХ ДЕПОРТАЦІЯ ДО СРСР У 1944-1945 РР.: СПЕЦИФІКА, ЕКОНОМІЧНИЙ СЕНС, СУПЕРЕЧНОСТІ*

*Закінчення статті. Початок див.: Світ Кліо, 2020, №1, с. 66-85.

Анотація. *Метою статті є дослідження проблеми інтернування та примусової депортації мобілізованих (заарештованих) цивільних осіб, здебільшого етнічних німців з країн Південної та Центральної Європи, на примусові роботи до СРСР наприкінці 1944-го – на початку 1945 рр. Проаналізовано передумови цієї акції НКВС, її основні етапи, специфіку реалізації в окремих країнах, економічний сенс і суперечності. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності та системності та окреслена загальними науковими методами аналізу, синтезу, узагальнення, історико-генетичним та історико-порівняльним методами. **Наукова новизна.** За вказівкою вищого радянського керівництва «цивільних німців» з окупованих Червоною армією теренів Румунії, Угорщини та східних територій Третього Рейху (Верхня Сілезія, Східна Пруссія), а також осіб, затриманих і заарештованих в ході операції "з очищення тилу", інтернували, мобілізували та депортували до таборів і робочих батальйонів Головного управління військовополонених та інтернованих (ГУПВІ) НКВС СРСР. Керівництво СРСР визначало примусову працю депортованих як складову повоєнних військових репарацій з Німеччини. Тривале в часі транспортування в товарних вагонах в умовах зими, тяжкі побутові умови в таборах, відсутність інфраструктури та медичної допомоги, погане харчування ослаблених і хворих інтернованих і праця по 12 годин на день 6 днів на тиждень призвели до різкого зростання кількості непрацездатних осіб і високої смертності серед контингенту робочих батальйонів. Низьку ефективність праці інтернованих зумовила також її погана організація. Система заохочення праці цивільних іноземних робітників була повністю відсутня, а їхня некваліфікована праця оплачувалася підприємствами за мінімальними тарифами. Відносно тривале перебування в таборах і робочих батальйонах, голод і тяжка праця залишили глибоку травму в душах тих, кому вдалося вижити й повернутися додому. Часто ці люди до останніх днів життя не бажали згадувати про своє перебування в радянських трудових таборах. **Висновки.** Унаслідок депортації близько 46 000 осіб із Верхньої Сілезії до СРСР ключовий для відновлення зруйнованої війною Польщі регіон зіткнувся з величезними економічними та соціальними проблемами. Не вистачало шахтарів для видобутку вугілля, значну частину якого постачали до СРСР за ціною, що не покривала навіть транспортні витрати. Водночас депортація цивільних осіб з країн Центральної і Південної Європи не принесла очікуваних результатів. Незважаючи на реальний внесок цих людей у відбудову зруйнованої війною економіки СРСР, який слід оцінити гідно, їхній трудовий потенціал був фактично розтрачений даремно, а професійні знання та кваліфікація не були використані належним чином.*

Ключові слова: арешт, Головне управління військовополонених та інтернованих НКВС СРСР, депортація, інтернування, мобілізація, примусові роботи, робочий батальйон, табір.

“LIVING REPARATIONS”. MOBILISATION, ARRESTS AND INTERNMENT OF RESIDENTS OF SOUTHERN AND CENTRAL EUROPE AND THEIR DEPORTATION TO THE USSR DURING 1944-1945: SPECIFICS, ECONOMIC MEANING, CONTRADICTIONS

Abstract. *The aim of the article is to study the problem of internment and forced deportation of mobilized (arrested) civilians, mostly ethnic Germans from the countries of Southern and Central Europe, to forced labour in the USSR in late 1944 - early 1945. The preconditions of this action of the NKVD, its main stages, the specifics of implementation in some countries, economic meaning and contradictions have been analysed. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and systematisation and is outlined by general scientific methods of analysis, synthesis, generalisation, historical-genetic and historical-comparative methods. Scientific novelty.* On the instructions of the top Soviet leadership, “civilian Germans” from the Red Army-occupied Romania, Hungary, and the eastern territories of the Third Reich (Upper Silesia, East Prussia), as well as those detained and arrested during “cleaning-up of rear area”, were interned to camps and labour battalions of the Main Department of Prisoners of War and Internees of the NKVD of the USSR. It was done without any court decision, only on suspicion of possible “hostile activity”. The Soviet leadership took the forced labour of “interned-mobilized” and “interned-arrested” foreigners as part of postwar military reparations from Germany. According to the Soviet data, there were about 300,000 of these people, although German historians give a much larger figure - 730,000 people. People who have never been convicted by a court have been forced to rebuild industrial enterprises destroyed in the war in Ukraine, Belarus or Georgia. Prolonged transportation in freight cars in winter conditions, difficult living conditions in camps, lack of infrastructure and medical care in war-torn regions, poor nutrition of debilitated sick internees and 12 hours working day during 6 days a week, led to a sharp increase in the number of disabled people and high mortality among the contingent of labour battalions. The mortality rate among deportees was 25-30%. The low efficiency of internees' work was caused by its poor organisation – high-class specialists (for example, miners, mechanics, metallurgists) were forced to perform unskilled, simple work. The contingent was often sent to work away from the camps and the journey to and from work was time-consuming. According to some estimates in the summer of 1945 internees complied with the production norms imposed on them by 40-60%. The average worker earned 11-13 rubles a day, instead of 40 rubles preplanned. There was no system of motivation for the work of interned workers. Unskilled labour of internees was paid by enterprises at minimum rates. From their salary forced labourers had to compensate the cost of food and detention in camps, the work of camp staff and foremen of enterprises, and part of this money was sent to the accounts of the central structures of the NKVD of the USSR. Currently the deportees had almost no money left, even for a starving life. The relatively long stay in camps and labour battalions (in some cases until the early 1950s), hunger, and hard work left deep trauma in the souls of those who managed to survive and return home. Often these people, until the last days of their lives, did not want to remember their stay in the Soviet labour camps. **Conclusions.** As a result of the deportation of about 46,000 people from Upper Silesia to the USSR, a main region for rebuilding war-torn Poland faced enormous economic and social challenges. There were not enough miners to produce coal, much of which was supplied to the USSR at a price that did not even cover transportation costs. At the same time the deportation of civilians from Central and Southern Europe did not yield the expected results. Despite the real contribution of these people to rebuilding the war-torn economy of the USSR, which should be appreciated, their labour potential was virtually wasted and their professional knowledge and skills were not used properly.

Keywords: *an arrest, Main Department of Prisoners of War and Internees of the NKVD of the USSR, deportation, internment, mobilization, forced labour, labour battalion, camp, trauma.*

Продовження викладу основного матеріалу. Україн важливо визначити, наскільки великою є група людей заарештованих у період з січня по травень 1945 р. на підставі наказу Л. Берії в рамках розчищення тилу фронту, доповненого постановою ДКО № 7467 від 3 лютого 1945 р. У радянських джерелах йдеться про 94,601 особу. У лютому 1946 р. до них додалася група з 4,110 осіб, заарештованих у Східній Пруссії. Крім того, в період березня-квітня 1947 р. через табори в радянській окупаційній зоні Німеччини пройшла група з 4,579 заарештованих осіб. Це дає в цілому 103,290 інтернованих-заарештованих групи «Б». Із них 10,263 особи були направлені до таборів для військовополонених, 18,667 – в робочі батальйони для інтернованих-мобілізованих, а в ПФТ налічувалося 2,874 особи. Решта залишилися в таборах для інтернованих табірної мережі ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР. Слід підкреслити, що наведена статистика стосується «заарештованих цивільних німців», які були депортовані до СРСР. Водночас, не можна забувати і про тих, хто був затриманий,

заарештований та ув'язнений на місці, або пізніше переданий органам безпеки країн Центральної та Південної Європи¹.

Другою великою операцією, проведеною НКВС СРСР з лютого 1945 р., стала мобілізація, інтернування та депортація до СРСР німців з територій Третього рейху в кордонах до 1 вересня 1939 р. В основному це були захоплені Червоною армією території східної Німеччини (Верхня Сілезія, Східна Пруссія, і частково Нижня Сілезія). Таким чином, це стало продовженням щойно завершеної Балканської операції. Правовою основою для її проведення стала вже відома нам постанова ДКО № 7467 від 3 лютого 1945 р. («Про заходи з очищення тилу діючих фронтів від терористів і диверсантів»), що передбачала мобілізацію та інтернування на територію СРСР німецьких чоловіків у віці 17-50 років з районів, окупованих військами 1-го, 2-го, 3-го Білоруського і 1-го Українського фронтів. Формальною причиною таких дій було намагання захистити тили воюючих радянських військ від можливих актів саботажу, диверсій чи агресії з боку цивільного німецького населення. Після мобілізації цих людей мали направити, у складі робочих батальйонів чисельністю від 750 до 1500 осіб, на територію СРСР (в основному в райони Білорусі, України та Грузії)².

Ця операція демонструє деякі відмінності від тієї, що відбулася місяцем раніше на Балканах. Зокрема, об'єктом інтернування та депортації були визначені тільки чоловіки. Ця обставина стала наслідком переконання влади СРСР в тому, що тільки вони придатні для напруженої роботи з відновлення радянської економіки. Слід сказати, що незалежно від обґрунтованості цієї операції з міркувань безпеки, насправді й тут мова йшла про залучення чергового контингенту здорових чоловіків для безоплатної праці в СРСР. Ще одним новим аспектом стало питання про громадянство потенційних інтернованих. Був прийнятий принцип, згідно з яким мешканці територій Німеччини в кордонах, що існували на 1 вересня 1939 р., апіорі є німецькими громадянами. При цьому оперативники НКВС і «СМЕРШ» не вдавалися в такі подробиці, як етнічна приналежність інтернованих. Як наслідок, особливо постраждали райони Верхньої Сілезії, що протягом століть були прикордонною зоною, звідки чоловіків забирали як німців, не вдаючись у питання їх національності. Парадокс полягає в тому, що з німцями з тієї частини Верхньої Сілезії, яка до початку війни перебувала в межах польських кордонів, поводитися як з поляками: заарештовуючи таких осіб у великих масштабах, все ж уникали їх мобілізації та інтернування. Ще однією очевидною відмінністю дій НКВС у даному регіоні було те, що тамтешню операцію з мобілізації та інтернування довелось проводити цілком самостійно, без жодної участі місцевих німецьких органів влади. Полегшувало справу те, що необхідності складати списки осіб німецької національності, як це було в Румунії та Угорщині, не було (оскільки тут усі вважалися німцями). Відтак, усі чоловіки визначеної вікової категорії просто запрошувалися до збірних пунктів³.

Однак, проведення операції показало, що в ній виявилися корисними активісти Національного комітету «Вільна Німеччина» (нім. – Nationalkomitee Freies Deutschland, NKFD), німецькі поліцейські (нім. – Ordnungsdienst) чи комуністи, які відразу ж проявили активність і були готові співпрацювати з окупаційною владою на НКВС. Цікавими в цьому плані є окремі приклади конкретного, і, треба визнати, дуже ефективного використання деяких керівників німецьких сільських громад. З приходом радянських військ їм наказали оголошувати місця збору німецьких чоловіків, а також повідомляти мешканців своїх сіл про обов'язок особисто з'явитися на заклик радянської влади. Важливо, що після виконання завдання та проведення мобілізації, такі особи, як «зайвий та небезпечний елемент», заарештовувались у рамках тієї ж акції з «розчищення тилу» та опинялися в радянських таборах⁴.

¹ SAW sygn. VIII.800.20.310. Справка о наличии интернированных гр. „Б”, содержащихся в лагерях для интернированных и лагерях для военнопленных в отдельных лагерных отделениях по состоянию на 1. 07. 1947 г. К. 63.

² Постановление ГОКО № 7467сс о мобилизации немцев на территории 1-го Белорусского, 2-го Белорусского, 3-го Белорусского и 1-го Украинского фронтов. Москва 3 февраля 1945 г. Сталинские депортации. 1928-1953. Москва, 2005. С. 602-604.

³ *Węgrzyn D.* Internowania i aresztowania mieszkańców Górnego Śląska przez NKWD ZSRR w 1945 roku i ich produktywizacja w ramach systemu obozowego GUPWI NKWD/MWD ZSRR w latach 1945-1953. Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku... S. 70-145.

⁴ За спогадами доньки Віктора Хоша, колишнього старости села Козлова (нім. – Lindenhain) у Верхній Сілезії, заарештованого та депортованого до СРСР у 1945 р. Особистий архів автора.

На виконання рішення ДКО № 7467 сс Л. Берія підписав наказ НКВС СРСР № 0061 від 5 лютого 1945 р., яким встановив процедуру мобілізації та інтернування німецьких чоловіків віком від 17 до 50 років. Згідно наказу, всі вони мали з'явитися на збірні пункти в зимовому одязі, маючи з собою натільну та постільну білизну, інші потрібні речі та продукти харчування на 10-15 днів. Операція з інтернування німців почалася 12 лютого 1945 р., наступного дня після закінчення Ялтинської конференції лідерів держав Антигітлерівської коаліції. І хоча Й. Сталін так і не отримав згоди партнерів на масову примусову трудову депортацію німців до СРСР, Ф. Рузвельт і В. Черчилль не сказали однозначного «ні». НКВС працював ефективно. Німецькі чоловіки приходили за викликом на спеціально відведені пункти, де їх інтернували та спрямовували в збірні табори для підготовки до відправлення в СРСР. Особливо успішно акція пройшла на території Верхньої Сілезії, в тій її частині, яка до початку війни перебувала в межах Третього Рейху, особливо в районі Байтома (нім. – Beuthen), Забрзе (нім. Hindenburg) та Глівіце (нім. – Gleiwitz). Тут існувала велика група кваліфікованих робітників (шахтарів, металургів, механіків), які, через те, що працювали на важливих для Німеччини підприємствах важкої промисловості, не були призвані на службу в німецьку армію і в той же час не втекли на захід із наближенням фронту. На сьогодні по іменам вдалося ідентифікувати групу з 46,100 осіб депортованих з Верхньої Сілезії до СРСР. 75% із них належали до категорії інтернованих-мобілізованих, а 25% перебували в статусі заарештованих осіб. Про швидке проведення акції свідчить звіт, надісланий Л. Берією Й. Сталіну за 10 днів після її початку. З документа видно, що в той час більше 28,000 інтернованих-мобілізованих німців (категорія «Г») перебували під контролем НКВС⁵.

Регіон	Чисельність інтернованих, станом на 1.04.1945 р.	Прибуло	Втрати	Чисельність інтернованих, станом на 31.04.1945 р.
1	2	3	4	5
Російська РФСР	16 706	843	217	17 332
Чоловіків	10696	794	135	11 358
Жінок	6010	46	82	5 974
Українська РСР	136 566	19 357	5677	150 246
Чоловіків	90 913	19 116	5308	104 721
Жінок	45 653	241	369	45 525
Білоруська РСР	8173	2696	393	10 476
Чоловіків	8 173	2 696	393	10 476
Жінок	0	0	0	0
Грузинська РСР	0	3966	0	3966
Чоловіків	0	3 966	0	3 966
Жінок	0	0	0	0
Разом	161 445	26862	6287	182 020
Чоловіків	109 782	26 575	5 836	130 521
Жінок	51 663	287	451	51 499

Табл. 2. Кількість інтернованих-мобілізованих (категорія «Г») у таборах і робочих батальйонах на території СРСР у квітні 1945 р.⁶

Мобілізацію німців було припинено постановою ДКО № 8148 від 17 квітня 1945 р. Документ приписував зупинити депортацію мобілізованих до СРСР і надалі використовувати їх працю в тилу фронтів, зокрема й для демонтажу та відправлення до Радянського Союзу німецьких промислових підприємств. Однак, практика показала, що відправлення на схід груп інтернованих-мобілізованих німців, підготовлених до транспортування раніше, тривало. Проте це вже не було масовим явищем. Знову ж таки, зупинення операції з інтернування може виглядати певною несподіванкою, особливо в той час, коли Червона армія стояла за кілька кроків від серця Німеччини – Берліна. Характерно,

⁵ Polian P. Wbrew ich woli... S. 232-237. Кількість інтернованих-заарештованих, які були депортовані НКВС із Верхньої Сілезії до СРСР, подано автором за даними комп'ютерної бази даних, що містить інформацію про 46 133 таких осіб (станом на 25 травня 2020 р.)

⁶ САУ sign. VIII.800.20.411. K. 4-11.

що мобілізація та інтернування торкнулися районів, які після війни мали відійти до Польщі й були зупинені в момент, коли Червона армія перетнула лінію Одра-Ниса Лужицька. Відтак, постраждали від депортації саме ті німці, які, в будь-якому разі покинули ці райони в зв'язку з повоєнною зміною кордонів. Водночас, як ми зауважували раніше, чисельність військовополонених, яких масово вивозили до радянських таборів на території СРСР, постійно зростала. З огляду на масштаби надходження останніх, цілком можливою була ситуація, коли цивільні інтерновані німці, як трудовий ресурс, раптом виявилися зайвими⁷.

Важливим питанням, що потребує відповіді, є кількість мобілізованих людей? У постанові ДКО № 8148 від 17 квітня 1945 р. йдеться про групу 97,487 мобілізованих, близько 20 000 з яких так і не були відправлені в СРСР, а залишилися в місцевих таборах і використовувалися для демонтажу німецьких підприємств. Таким чином, на схід було депортовано близько 77,500 осіб. Ці дані практично узгоджуються з внутрішніми документами ГУПВІ НКВС СРСР, згідно з якими, в результаті виконання постанови ДКО СРСР № 7467 сс, у період з лютого по квітень 1945 р. загальна кількість депортованих становила 77,741 особа (77,059 чоловіків і 682 жінки). Серед них переважали мешканці Верхньої Сілезії та Східної Пруссії. Вже на місці до них приєдналася група з 18,667 осіб, заарештованих в ході зачистки тилу Червоної армії та переданих в робочі батальйони після перевірки в ПФТ. Відтак, категорію інтернування для таких осіб було змінено з «Б» на «Г». Зауважимо, що тут йдеться лише про осіб, які реально потрапили до робочих батальйонів на території СРСР, а не залишилися в фронтових таборах (для демонтажу підприємств) чи померли в дорозі на схід.⁸

Регіон	Чисельність інтернованих, станом на 1.06.1945 р.	Прибуло	Втрати	Чисельність інтернованих, станом на 30.06.1945 р.
1	2	3	4	5
Російська РФСР	17 944	191	223	17 912
Чоловіків	11 963	125	200	11 888
Жінок	5 981	66	23	6 024
Українська РСР	146 474	3 408	5211	144 671
Чоловіків	102 201	2 772	4 811	100 162
Жінок	44 273	636	400	44 509
Білоруська РСР	10 674	35	799	9 910
Чоловіків	10 674	35	799	9 910
Жінок	0	0	0	0
Грузинська РСР	3 992	0	0	3 932
Чоловіків	3 992	0	0	3 932
Жінок	0	0	0	0
Туркменська РСР	724	0	43	681
Чоловіків	724	0	43	681
Жінок	0	0	0	0
Разом	179 748	3 634	6 276	177 106
Чоловіків	129 494	2932	5 853	126 573
Жінок	50 254	702	423	50 533

Табл. 3. Кількість інтернованих-мобілізованих (категорія «Г») у таборах і робочих батальйонах на території СРСР у червні 1945 р.⁹

Відображена у звітах за квітень-червень 1945 р. статистика ГУПВІ НКВС СРСР щодо кількості «інтернованих-мобілізованих німців» (категорія «Г») досить точна. У той період контингенти робочих батальйонів були заповнені мобілізованими з Балкан (близько

⁷ Ця суперечлива думка належить російському письменнику та публіцисту М. Солоніну [Див.: *Solonin M. Nic dobrego na wojnie. Warszawa, 2011*].

⁸ САУ sygn. VIII.800.20.320. Справка о наличии интернированных группы „Г”, содержащихся в лагерях для интернированных и лагерях для военнопленных в отдельных лагерных отделениях по состоянию на 1.04. 1947 г. К. 146-150.

⁹ САУ sygn. VIII.800.20.411. К. 20-27

112,000 осіб), Верхньої Сілезії та Східної Пруссії (близько 78,000 осіб). Ці цифри не були сталими, оскільки тяжкі умови транспортування на схід неминуче викликали високу смертність серед мобілізованих, як під час поїздки, так і після прибуття до таборів (Див.: табл. 2).

Проблема інтернування та депортації цивільних громадян (переважно етнічних німців) з країн Центральної та Південної Європи на примусові роботи до СРСР у 1945 р. наразі потребує окремого ґрунтовного дослідження. Проте вже тепер можемо зазначити кілька чинників, що впливають на загальну оцінку цього явища завершального періоду Другої світової війни.

1. Незадовільні умови транспортування. Перевезення на територію СРСР відбувалося переважно в зимових умовах, у товарних вагонах, нашвидкуруч і досить умовно переобладнаних для перевезення людей. Існувала величезна тіснява (50 осіб у вагоні), будь-яка гігієна була відсутня (люди в дорозі не мали змоги помитися, а туалетом слугував отвір у підлозі вагону). В дорозі не вистачало палива для опалення вагонів з людьми, а супроводжуючі не могли забезпечити депортованих гарячими стравами. Траплялося, що й не вистачало відер для роздачі питної води.

Сама «подорож» затягнулася, оскільки найчастіше вдень ешелони простоювали, пропускаючи зустрічні потяги з технікою та боєприпасами для Червоної армії. Шлях до місця призначення в Україні тривав близько двох тижнів. Ситуація ще більше ускладнювалася, якщо інтернованих перевозили далі від західного кордону, скажімо, до Західного Сибіру. Наприклад, адміністрація табору інтернованих № 503 у Кемерово підрахувала, що в результаті перевезення, яке тривало близько 25 днів, 87% трудового контингенту прибули до місця призначення хворими¹⁰.

2. Депортовані (це особливо добре видно на прикладі тих, хто прибув до України) опинилися в регіонах, що дуже постраждали від війни. Приміщення, які вони отримали під житло, як правило знаходилися в руїнах, а відтак інтерновані мали власноруч їх відбудовувати чи ремонтувати. Інфраструктури таборів просто не існувало, а медичної допомоги практично не було. В результаті, виснажені й хворі люди опинилися в надзвичайно тяжких побутових умовах, що швидко призвело до зростання числа непрацездатних осіб, а також до високої смертності серед контингенту робочих батальйонів¹¹.

3. Харчові норми для інтернованих були явно недостатніми, а самі страви – низькокалорійними. Неодмінним мотивом у спогадах більшості депортованих було постійне відчуття голоду. Окрім усього, персонал робочих батальйонів дуже часто зловживав, розкрадаючи й без того скромний продовольчий пайок інтернованих. Це призводило до ослаблення організму та підвищення його схильності до різних захворювань¹².

4. Адміністрація підприємств, де працювали депортовані «цивільні німці», здебільшого не мала раціонального уявлення про те, як правильно та ефективно використати їх робочі руки. Висококласні фахівці (наприклад, шахтарі, механіки, металурги, привезені в СРСР з Верхньої Сілезії) були поставлені на прості роботи, що могли виконуватися й некваліфікованими робітниками. Концепція ефективного використання праці інтернованих іноземців так і не була розроблена, а командування робочих батальйонів направляло мобілізованих на ті підприємства, адміністрація яких заявляла про потребу в таких працівниках. В результаті депортовані постійно змінювали місця праці й кожного разу були вимушені вникати в специфіку виконання конкретних робіт, що позначалося на їх

¹⁰ Węgrzyn D. Dzieje obozu NKWD/MWD nr 503 Kemerowo, ze szczególnym uwzględnieniem pobytu w nim osób aresztowanych w Europie Środkowo-Wschodniej w 1945 roku. *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*. 2017. Nr 18. S. 53-78.

¹¹ Спогади Ігнатія Коваля про перебування в робочому батальйоні № 2034, Ратомка, поблизу Мінська. [Див.: Borkowska E., Dylong U., & Jonderko A. "Mieli wrócić za czternaście dni". *Mieszkańcy Ostropy w obozach pracy przymusowej w Związku Sowieckim (1945-1949)*. Katowice-Gliwice, 2014. S. 101-112.]

¹² Депортований Ж. Кокур, з робочого батальйону № 1063 (шахта "Трудовська" в районі Донецька), згадував, що в таборі в'язнів годували лише сніданком і вечерею з зелених маринованих помідорів і буряків, без жиру. Виснажений тяжкою роботою й голодом, він захворів на висипний тиф і потрапив до звичайної місцевої лікарні, де, як він пам'ятав, єдиними ліками був аспирин. Це свідчить про надзвичайну бідність та катастрофічний рівень медичного забезпечення в повоєнній радянській Україні. [Див.: „Wywieziono nas bydłęcymi wagonami”. *Relacje deportowanych z Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku, wybór i opracowanie S. Rosenbaum, D. Węgrzyn*. Katowice, 2015. S. 192-195.]

продуктивності. Часто трудовий контингент направляли працювати на об'єкти, що знаходилися далеко від місця дислокації таборів, а відтак шлях на роботу та назад займав багато часу. За деякими оцінками, влітку 1945 р. інтерновані виконували накладені на них виробничі норми тільки на 40-60%. Середньостатистичний підневільний робітник заробляв 11-13 рублів на день, тоді як планувалося заробляти до 40 рублів. Зауважимо, що це відбувалося в період, коли мобілізоване цивільне населення являло собою найбільший трудовий ресурс держави, а його вплив на економіку СРСР був найсильнішим¹³.

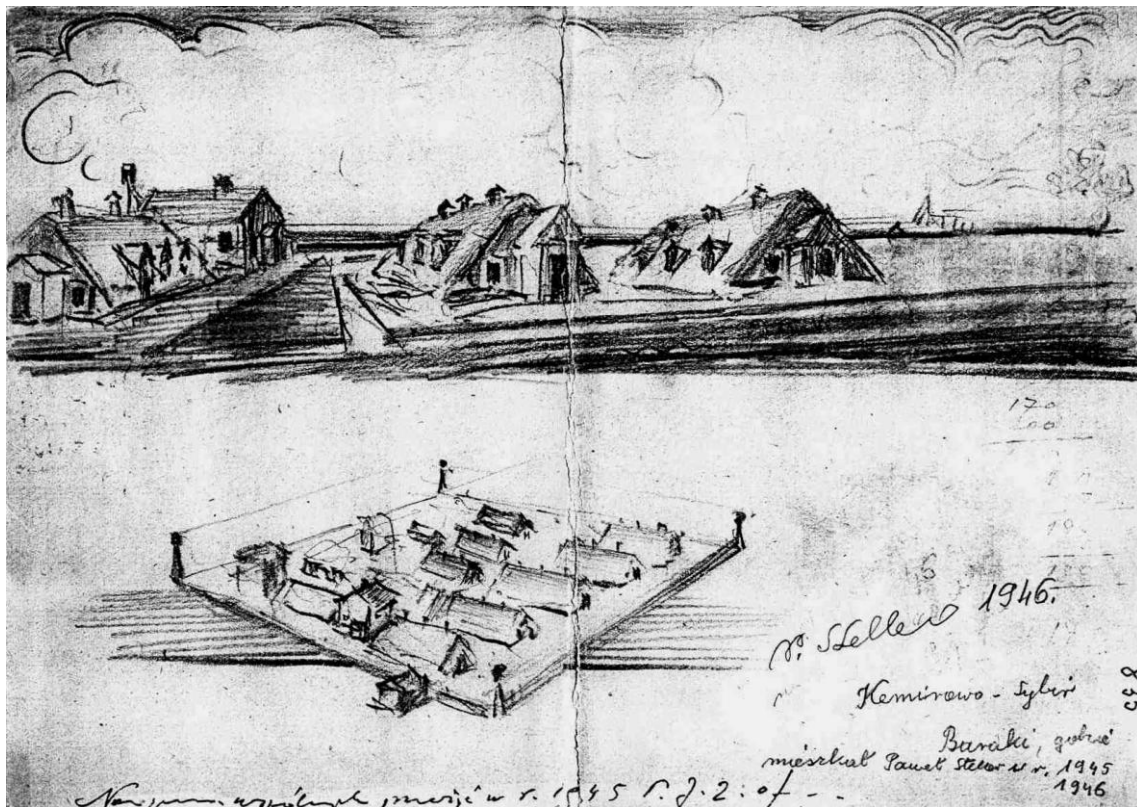

Рис. 2. Табір інтернованих цивільних іноземних громадян (№ 503), м. Кемерово, РРФСР, 1945-1946 рр. Малюнок депортованого художника П. Стеллера.

5. Система заохочення праці інтернованих робітників була повністю відсутня. Правило полягало в тому, що хворих і непрацездатних осіб намагалися повертати додому першими (особливо в період 1945-1947 рр.). Доплат за ефективну працю для депортованих не існувало, а чи не єдиним інструментом її заохочення був, збільшений до межі напівголодного існування, продовольчий пайок. Примушені до праці, принижені, знесилені голодом і важкими умовами життя в таборах, депортовані «цивільні німці» не змогли відповідати стандартам праці, встановленим для цивільних радянських робітників, виконуючи мінімум трудової норми¹⁴.

6. Виконання інтернованими некваліфікованих робіт оплачувалося підприємствами по мінімальним тарифам. З цієї заробітної плати примусові робітники мали компенсувати вартість харчування (зокрема, хворих і непрацюючих осіб), утримання в таборах, оплатити працю табірному персоналу та бригадирів, які працювали з ними на підприємствах. Частина зароблених депортованими грошей спрямовували на рахунки центральних структур ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР.

¹³ Смахнов Р. Ю. Эффективность труда интернированных немцев (на примере Украинской ССР). Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 2(16). Ч. 2. С. 195-198.

¹⁴ Інтернований Павло Ландхофф згадував, що після двох з половиною років праці, перед поверненням на батьківщину йому виплатили зарплату – 32 рублі. [Див.: „Wywieziono nas bydłęcymi wagonami”. Relacje deportowanych z Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku, wybór i opracowanie S. Rosenbaum, D. Węgrzyn. Katowice, 2015. S. 196-198].

Низька заробітна плата, скорочення числа здорового та працездатного трудового ресурсу в батальйонах, зробило його дефіцитом. Адміністрація таборів відреагувала на це збільшенням робочого часу (6 днів на тиждень по 10-12 годин) та скороченням витрат на харчування, технічне обслуговування, обладнання та одяг для підневільних робітників. Така політика ще більше поглибила кризу. Одяг, який депортовані привезли з собою, та в якому ходили, спали та працювали, швидко став непридатним. Деякі з особистих речей обмінювали на продукти харчування у місцевого населення. Відтак не дивно, що взимку 1945/1946 рр. керівництво робочих батальйонів повідомляло про низький відсоток працездатного контингенту та наявність значної кількості осіб, які не могли виходити на роботу через відсутність відповідного одягу та взуття¹⁵.

Викладені вище обставини означають, що депортація цивільних осіб з країн Центральної і Південної Європи не принесла очікуваних результатів. Незважаючи на реальний внесок цих людей у відбудову зруйнованої війною економіки СРСР, який слід оцінити достойно, їх трудовий потенціал був фактично розтрачений даремно. В підтвердження цієї нашої думки наведемо фрагмент документу ГУПВІ МВС СРСР, датований імовірно 1950-м роком, в якому йдеться про підсумки організації та загальні результати трудового використання депортованих на територію СРСР цивільних іноземних громадян:

«[...] Багато з них [керівників підприємств – Авт.], в порушення постанов ДКО № 7252 сс 1944 р. та № 9959 – 1945 р., не створили необхідних умов для утримання й трудового використання інтернованих. Це призвело до того, що з перших днів формування робочих батальйонів, в силу деградації фізичного стану інтернованих, трудовий фонд в батальйонах почав різко знижуватися: за 1945 р. трудовий фонд знизився на 74 543 осіб, і за 1946 р. на 35 485 осіб.

Окрім цього, внаслідок неповного використання інтернованих на роботах [...] не за фахом і на низько оплачуваних роботах, заробіток в багатьох батальйонах не покривав вартості харчування та оплати комунальних послуг. В результаті траплялися випадки, коли інтерновані протягом 5-15 днів на місяць не мали можливості викупувати належне їм харчування, змушені були жебракувати або брати в борг [їжу – Авт.] у госпорганів.

У 1946 р. 14 475 осіб інтернованих заборгували підприємствам 12-ти міністерств 5 625 тис. рублів. У багатьох батальйонах 50% інтернованих не мали одягу, взуття по сезону, а 70% не мали натільної білизни.

В результаті трудового використання інтернованих потрібного ефекту в абсолютній більшості батальйонів досягнуто не було. Серед інтернованих було багато хворих і ослаблених. Досвід роботи показав, що здійснюваний ГУПВІ МВС СРСР контроль за утриманням та трудовим використанням інтернованих, без права зняття їх з підприємств, де не забезпечувалися нормальні умови, був недостатньо дієвим. Вся робота з [такого – Авт.] контролю зводилася до рясного потоку листування з боку ГУПВІ з вимогою усунення виявлених недоліків в утриманні і працевикористанні контингенту, а з боку господарських міністерств – з обіцянками та запевненнями про усунення недоліків [...]»¹⁶.

Висновки. Близько 46,000 осіб були депортовані з Верхньої Сілезії до СРСР. В результаті цього ключовий для відновлення зруйнованої війною Польщі регіон зіткнувся з величезними економічними та соціальними проблемами. Не вистачало шахтарів для видобутку вугілля, значна частина якого (в цілому 30% від загального обсягу видобутку) з 1946-го року постачалася до СРСР за контрактом по ціні 1,14 доларів США за тону. Така вартість вугілля навіть не покривала транспортні витрати та була в 10-11 разів нижчою за світові ціни). Серйозна нестача кадрів змусила керівництво СРСР прийняти рішення про

¹⁵ Збереглася інформаційна записка, датована 12 грудня 1945 р, про стан підготовки робочих батальйонів Дніпропетровської області до зими 1945-1946 рр. У батальйоні № 1403 робочий одяг та взуття мали лише 20-30% контингенту, а на роботу виходили в середньому 100-120 осіб. У батальйоні № 1405, хоча 60% інтернованих і мали такий одяг, але 30% із них на роботу так і не виходили. Батальйон № 1404 мав запас палива всього на 6 днів. Аналогічні проблеми мали практично всі робочі батальйони. Лише невелика частина їх контингенту працювала, решта депортованих хворіли, або ж не мали взуття та одягу по сезону. В наступні роки ця катастрофічна ситуація дещо змінилася. Проте зазначимо, що кількість діючих робочих батальйонів була вже значно меншою. Станом на 1 січня 1947 р. у робочих батальйонах інтернованих-мобілізованих групи "Г" на території СРСР залишалось 98 210 осіб, із них 71 650 – в Україні [CAW sygn. VIII.800.20.937. К. 87-89; CAW sygn. VIII.800.20.413. К. 4-9].

¹⁶ CAW sygn. VIII.800.20.52. Общий обзор по интернированным. К. 5-19.

перекидання до Польщі контингенту німецьких військовополонених, який, зрештою, виявився абсолютно непридатним для роботи у вугільній промисловості. Водночас, потенціал великої групи фахівців з Верхньої Сілезії (шахтарів, електриків, металургів, машиністів) був даремно розтрачений в Радянському Союзі, де їх професійні знання та кваліфікація не були використані належним чином. За цією логікою, якщо вугілля з Верхньої Сілезії майже даремно постачалося до СРСР, то навіщо тоді цих шахтарів використовувати для видобутку вугілля в далекому Донбасі або Кузбасі? З економічної точки зору, в цьому не було жодного сенсу.

REFERENCES

1. Berstein, V. J. (2013). *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*. Kraków. [in Poland].
2. Bognár, Z. (2017). *960 000 or more than 1 million prisoners (of war)? The Number and the Death of Hungaraian Citizens (Soldiers and Civilians) Who Were in Soviet (War) Captivity beetwen 1941 nad 1945*. People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015-2017. Budapest, 34-50. [in English].
3. Bognár, Z. (2015). *Mass deportation of civilians from post – Trianon Hungary for forced labour in teh Soviet Union*. This was the final stop. Actions against Germans and Hungarians ledading to fatalities in the Carpatian Nasin beetwen 1944 and 1949. Pécs, 24-62. [in English].
4. Bolesch, M. (2006). *Erinnerungen an damals...* Nußblatt, 19. [in German].
5. Borkowska, E., Dylong, U., & Jonderko, A. (2014). *"Mieli wrócić za czternaście dni". Mieszkańcy Ostropy w obozach pracy przymusowej w Związku Sowieckim (1945-1949)*. Katowice-Gliwice. [in Poland].
6. Centralne Archiwum Wojskowe [Central Military Archives – CMA]
7. Dupka, G. (2017). *Sub-Carpathian deportations for „Malenky rabot”*. People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015-2017. Budapest, 71-89. [in English].
8. Goncharov, G. A. (2006). *Trudovaya mobilizaciya sovetskix grazhdan v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.)* [Labor mobilization of Soviet citizens during the Great Patriotic War (1941-1945)]. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta, 6, vol. 1, 183-186. [in Russian].
9. Gur'yanov, A. E'. (1997). Internirovanie – odin iz vidov sovetskix repressij protiv polyakov i pol'skix grazhdan [Internment is one of the types of Soviet repression against Poles and Polish citizens.]. Repressii protiv polyakov i pol'skix grazhdan. Moscow, 207-214/ [in Russian].
10. Hytrek-Hryciuk, J. *„Rosjanie nadchodzą”. Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945-1948*. Wrocław, 2010. [in Poland].
11. Kaznacheeva, N. P. (2007). *O mobilizacii i internirovanii nemeckogo naseleniya v stranax Yugo-Vostochnoj Evropy*. [On the mobilization and internment of the German population in the countries of South-Eastern Europe]. Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena, 9(50), 175-179. [in Russian].
12. Márkus, B. (2017). *Prześladowanie mniejszości niemieckiej na Węgrzech po wkroczeniu Armii Czerwonej na teren „Szwabskiej Turcji” w latach 1944-1945*. Pod czerwona gwiazdą. Aspekty sowieckiej obecności w Europie Środkowo-Wschodniej w 1945 roku, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice-Warszawa, 78-89. [in Poland].
13. Morgunov, K. A. (2013). *Trudovaya mobilizaciya nemeckogo naseleniya na Yuzhnom Urale v gody Velikoj Otechestvennoj vojny*. Abstracts of Papers: *Nemeckoe naselenie na Yuzhnom Urale v voennye i poslevoennye gody (k 70-letiyu deportacii nemeckogo naseleniya SSSR)*(pp. 48-77). Orenburg. [in Russian].
14. Murádin, J. K. (2015). *The Deportation of Germans from Romania to the Soviet Union in 1944-1945*. Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies, 7, 41-49. [in English].
15. Polian, P. (2015). *Wbrew ich woli. Historia i geografia migracji przymusowych w Związku Radzieckim*. Gdańsk. [in Poland].
16. Potyl'chak, O. V. (2004). *Radians'kyj vijs'kovyj polon ta internuvannia v Ukraini (1939-1954)* [Soviet military prisoner and internment in Ukraine (1939-1954)]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].
17. Potyl'chak, O. (2004). *Internuvannia inozemnykh hromadian na terytoriiu Ukrainy u 1945 r.* [Internment of foreign citizens on the territory of Ukraine in 1945]. Liudyna i polityka, 5(35), 42-51. [in Ukrainian].

18. Reichling, G. (1986). *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen, Teil I: Umsiedler, Verschleppte, Veriebene 1940-1985*. Bonn. [in German].
19. Rogut, D. (2004). *Polacy w sowieckich obozach kontrolno-filtracyjnych (1944-1946)*. Dzieje najnowsze, 4, 85-109. [in Poland].
20. Schmit, U. (2014). „*Żywe reparacje*”. *Deportacja i internowanie niemieckich cywilów do ZSRR (1945-1955)*. Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice, 44-55. [in Poland].
21. Sołonin, M. (2011). *Nic dobrego na wojnie*. Warszawa, 2011 [in Poland].
22. Smexnov, R. Yu. *E'ffektivnost' truda internirovannyx nemcev (na primere Ukrainskoj SSR)* [Labor efficiency of interned Germans (on the example of the Ukrainian SSR)]. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov. 2(16), vol. 2, 195-198. [in Russian].
23. *Stalinskie deportacii 1928-1953* (2005). [Stalin's deportations 1928-1953]. Moscow. [in Russian].
24. *Teczka specjalna J. W Stalina*. (1998). Raporty NKWD z Polski 1944-1946, wybór i opracowanie Cariewskaja T., Chmielarz A., Paczkowski A., Rosowska E., Rudnicki Sz. Warszawa. [in Poland].
25. Weber, G., Weber-Schlenther, R., Nassehi, A., Sill, O., & Kneer, G. (1995). *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945-1949*. T. 1-3. Weimar, Wien, Böhlau. [in German].
26. Węgrzyn, D. (2016). *Mikroświat i wielka polityka. Górny Śląsk w obliczu ewolucji polityki sowieckiej wobec ludności niemieckiej i uznanej za niemiecką w latach 1941-1945*. Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945-1989. Warszawa, 170-189. [in Poland].
27. Węgrzyn, D. (2014). *Internowania i aresztowania mieszkańców Górnego Śląska przez NKWD ZSRR w 1945 roku i ich produktywizacja w ramach systemu obozowego GUPWI NKWD/MWD ZSRR w latach 1945-1953*. Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć, pod red. S. Rosenbauma i D. Węgrzyna. Katowice, 70-145 [in Poland].
28. Węgrzyn, D. (2017). *Dzieje obozu NKWD/MWD nr 503 Kemerowo, ze szczególnym uwzględnieniem pobytu w nim osób aresztowanych w Europie Środkowo-Wschodniej w 1945 roku*. Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, 18, 53-78. [in Poland].
29. Rosenbaum, S., D. Węgrzyn, D. (Ed.). (2015). „*Wywieziono nas bydłęcymi wagonami*”. *Relacje deportowanych z Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku, wybór i opracowanie*. Katowice. [in Poland].
30. Zagorul'ko, M. M. [Ed.] (2000). *Voennoplennye v SSSR 1939-1956. Dokumenty i materialy* [Prisoners of war in the USSR 1939-1956. Documents and materials]. Moscow: Logos [in Russian].
31. Zalán, B. (2009). *Malenkij robot avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportálta*. Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekben 1944/45-1955. Pécs, 13-70. [in Hungarian].